

УДК 811.161.2'38:81'04

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ XVII–XVIII СТ.

Медвідь Н. С.

У статті здійснено аналіз наукового досвіду історико-текстологічного вивчення пам'яток ділової писемності. Автор визначає та характеризує основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст.

Ключові слова: давньоукраїнська літературна мова, ділова стилістика, стиль, діловий документ.

В статье осуществлен анализ научного опыта историко-текстологического изучения памятников деловой письменности. Автор рассматривает и описывает основные аспекты исследования языка деловых документов XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: древнеукраинский литературный язык, деловая стилистика, стиль, деловой документ.

The article analyzes the scientific experience of historical and textual study of monuments of business writing. The author identifies and describes the main aspects of language business documents of XVII–XVIII centuries.

Key words: ancient literary language, business stule, stule, business documents.

Для вивчення історії української мови важливе значення мають ділові писемні пам'ятки з різних територій України, пов'язані з повсякденною діяльністю людей, суспільним та політичним життям народу. Вони найбільшою мірою відображають живомовні явища певного періоду, а тому неодноразово були об'єктом дослідження у працях загальнотеоретичного та історико-лінгвістичного характеру.

Оригінальні рукописні пам'ятки, а також упорядковані та опубліковані збірки документів, зокрема: "Ділова та народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотених канцелярій і ратуш Лівобережної України)", "Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів)", "Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів)", "Приватні листи XVIII ст." та ін., мають важливе наукове значення для дослідження актової мови.

На думку науковців, виявлення традицій і новаторства в композиції давньоукраїнського документа, з'ясування лексико-семантичних та формально-граматичних стилетвірних засобів сприяють розкриттю генетичної основи офіційно-ділового стилю в сучасній українській літературній мові.

Ділові документи давньоукраїнської літературної мови були об'єктом численних лінгвістичних студій, присвячених дослідженню фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей пам'яток, проблемам історичної діалектології та ділової стилістики (Л. Деже, Л. Коломієць, В. Німчук, М. Пещак, В. Розов, В. Русанівський, В. Ярошенко, А. Яцимірський та ін.).

Загальну характеристику давньоруського акту подано у працях А. Качалкіна, М. Сverdлова. Питанням розвитку стилю ділових документів XIV–XVIII ст. присвячені праці В. Горобця, Л. Гумецької, М. Жовтобрюха, У. Єдлінської, В. Передрієнка, М. Пещак, В. Русанівського та ін.

Для дослідження формуляра "руських" грамот науковці залучають чеські, польські, латинські дипломи XIV–XVI ст., українських універсалів – польські та російські акти XVII – першої половини XVIII ст., звертаються до праць зарубіжних дослідників.

Стилетвірні засоби документів неодноразово розглядалися у дипломатичі. Науковці описали композицію і формуляр "руських" актів Великого князівства Литовського (К. Ходиницький), структуру титульної частини у грамотах литовсько-руських князів XIV ст. (С. Каштанов), формуляр молдовських грамот (А. Яцимірський) тощо.

Джерела становлення української літературної мови на основі рукописних пам'яток XIV–XVIII ст. південно-західної регіону розглядає Т. Бичкова [2], аналізуючи

проблематику досліджень мови рукописних збірників, що містять тексти конфесійного і ділового стилів. Проте праць, присвячених вивченню наукового досвіду історико-текстологічних досліджень ділових пам'яток XVII–XVIII ст., немає.

Мета статті – проаналізувати основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст.

У XVII–XVIII ст. розвиток української ділової мови відбувається у складних суспільно-політичних умовах. У цю добу внаслідок історичних і геополітичних подій склалася своєрідна мовна ситуація, коли функції літературної мови в Україні виконували одночасно чотири мови – церковнослов'янська, староукраїнська, латинська та польська, кожна з яких мала свою чітко окреслену сферу застосування, виконуючи комунікативний зв'язок між певними соціально-культурними прошарками. Паралельне функціонування кількох мов сповільнювало розвитку окремих стилів староукраїнської мови, зокрема ділового.

Митрополит Петро Могила, характеризуючи тогочасну мовну ситуацію, стверджував, що володіння грецькою і церковнослов'янською потрібно Русі (тобто Україні) для релігійних цілей, натомість для політичної діяльності їй необхідні знання не тільки польської мови (оскільки на той час Україна входила до складу Речі Посполитої), але також латини, оскільки мешканці земель Корони використовували її майже як другу рідну [15, с. 27].

Що ж стосується польської мови, то вона поступово стає фактом не лише польсько-української літератури чи полемічних змагань, а й мовою, що функціонувала на всіх рівнях суспільного життя тогочасної України – урядовому, освітньому, духовно-релігійному, навіть побутовому.

На думку Г. Грабовича, «польська мова була *lingua franca* багатонаціональної Речі Посполитої, вживалася видатними письменниками (Потієм, Барановичем, Величковським, Прокоповичем та ін.) і значними політичними діячами, наприклад, у документах і листуванні Богдана Хмельницького або Мазепи» [6, с. 146]. У XVII ст. вона поступово витісняє української мови з діловодства.

За часів російського панування в Україні паралельно з українською мовою у діловій сфері функціонує російська мова, яка згодом стає єдиною офіційною мовою.

Цінними для дослідження взаємозв'язків української та польської, української та російської мовних систем є актові книги. Більшість з тих, що дійшли до наших часів, походять із Правобережжя, де вони були відомі вже на початку XVI ст. Актівих книг Лівобережжя збереглося небагато. Найстаріша з них – Остерська, яка розпочинається 1626 р. Це пов'язано з тим, що в цій частині України актові книги не цінувалися так високо, як на Правобережжі, де їх зберігали у зв'язку з тим, що в них було записано маєтність шляхти [8].

Різні аспекти дослідження писемних пам'яток є предметом аналізу філологів, істориків, юристів, політологів тощо. Н. Білан диференціює праці, присвячені вивченню ділових документів, на групи: 1) наукові студії, у яких розглядаються структурні особливості та побудова пам'яток (Л. Ажнюк, С. Волкова, В. Горобець, Б. Литвак, М. Пещак, А. Сумкіна та ін.); 2) історичні праці, у яких з'ясовуються історико-палеографічні риси рукописних пам'яток (В. Дебольський, В. Панащенко та ін.); 3) розвідки, присвячені лексико-семантичним та стилістичним особливостям писемних пам'яток (В. Горобець, М. Худаш та ін.) [3].

Лінгвістичні дослідження давньоукраїнської літературної мови XVII–VIII ст. започатковані працями Ф. Ткача, Л. Ажнюк, О. Геращенко та ін. Їхньою проблематикою є композиційна схема універсалів Богдана Хмельницького, їх формули, стилістичні відмінності універсалів від листів-наказів [11]; стилістичний аспект синтаксису розпоряджень гетьмана [1]; історія формуляра та композиції українських гетьманських універсалів [4] тощо.

Основними аспектами сучасних лінгвістичних досліджень пам'яток офіційно-ділового письменства є такі: стилістичний (Л. Гумецька, В. Русанівський, М. Жовтобрюх, М. Худаш, Ф. Ткач, В. Горобець, В. Передрієнко), у межах якого проаналізовано співвідношення книжних і народнорозмовних елементів, охарактеризовано спеціальну термінологію з різних галузей знань, питому та запозичену лексику; синтаксичний (Л. Ажнюк, В. Передрієнко, М. Пещак, І. Чепіга), застосований для вивчення структурної організації тексту та засобів його стандартизації; нормативний (М. Антошин, Л. Гумецька, О. Купчинський), що виявляє ступінь засвоєння

офіційно-ділової термінології та лексики давнього періоду в сучасних текстах офіційного характеру; лексикографічний, що практично реалізується в укладанні словників, глосаріїв застарілої, рідковживаної, малозрозумілої лексики [9, с. 9].

Розглянемо проблематику окремих наукових праць лінгвістів.

На особливу увагу заслуговують студії М. Худаши, присвячені дослідженню лексики українських ділових документів початку XVII ст., у яких автор не лише визначає тематичні групи лексики, а й з'ясовує етимологію адміністративно-юридичної лексики, особливості її функціонування у ділових документах та шляхи запозичень лексичних одиниць [12].

Лексико-семантичний та етимологічний аналіз назв документів української канцелярії XVII ст. зробив В. Горобець [5]. Генетичний аналіз лексем кримінально-процесуального права дозволив науковцю зробити висновок, що значна кількість правничих термінів запозичена з латинської та німецької мов, проте більшість становлять власне українські лексеми.

Подібні міркування знаходимо у працях Ф. Ткача [11]. Дослідник зазначає, що основу ділових документів Гетьманщини становили загальноновживані слова української лексики, проте на позначення понять офіційно-юридичного вжитку значна частина слів була запозичена з інших мов.

Комплексний аналіз юридичної лексики кримінально-процесуального права у діловій мові Гетьманщини здійснив Б. Стецюк [10]. Науковець визначив її вплив на формування сучасної правничої термінології.

Мову канцелярії Богдана Хмельницького аналізує О. Лахно [7]. Науковець досліджує лексеми іншомовного походження, які увійшли у давньоукраїнську актову мову через посередництво польської мови.

Проблемам історичної лексикології присвячені праці І. Чепіги [13; 14]. Дослідниця охарактеризувала функціонування народнорозмовних елементів у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст., проаналізувала особливості ділових пам'яток XVII–XVIII ст. Лівобережжя.

Композиційну структуру заповітів кінця XVII–XVIII ст., еволюцію формуляра та лексико-стилістичні засоби писемних пам'яток описала Н. Білан. Дослідниця робить висновок, що, залучаючи народнорозмовні елементи, українська ділова документація другої половини XVI–XVIII ст. стає основою своєрідного публіцистичного стилю – релігійно-полемічного, а також проповідницького, художньо-панегіричного. В окреслений період розширюється жанрове різноманіття ділового стилю, розвивається діловий епістолярій, з'являються початки пародіювання, що стоять між власне діловою і художньою літературою [3, с.13].

Згадані дослідження містять цінну інформацію про розвиток мови ділових документів та створюють передумови для здійснення системного аналізу лексики, засвідченої у пам'ятках ділової української мови Гетьманщини.

Актуальними напрямками подальшої роботи є вивчення мовностилістичних особливостей недосліджених ділових документів Гетьманщини та визначення ролі цих пам'яток у процесах становлення літературної мови на народній основі.

Література

1. Ажнюк Л. В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. В. Ажнюк. – К., 1996. – 18 с.
2. Бичкова Т. Неперервність пошуків джерел становлення української літературної мови (за рукописними пам'ятками південно-західного регіону) / Т. Бичкова // Вісник Львівського університету. Серія "Філологія". – Л. : Видавництво Львівського університету, 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 67–73.
3. Білан Н. І. Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (на матеріалі духівниць кінця XVII–XVIII ст.) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Білан Наталія Іванівна. – К., 2003. – 220 с.
4. Геращенко О. М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Геращенко Ольга Миколаївна. – Х., 1996. – 179 с.
5. Горобець В. Й. Загальна канцелярська документація XVIII ст. / В. Й. Горобець // Українське мовознавство. – 1989. – Вип. 16. – С. 72–80.

6. Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи / Г. Грабович // До історії української літератури. – К. : Основи, 1997. – С. 146–147.
7. Лахно О. П. Із спостережень над мовою документації канцелярії Богдана Хмельницького / О. П. Лахно // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 9–16.
8. Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии / О. И. Левицкий. – М., 1900. – 152 с.
9. Марко І. В. Становлення офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І. В. Марко. – Чернівці, 2010. – 20 с.
10. Стецюк Б. Р. Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Стецюк Богдан Романович. – Запоріжжя, 1999. – 192 с.
11. Ткач Ф. Є. До характеристики словникового складу мови українських ділових документів ХVІІ ст. (універсалів та листів-наказів гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького) / Ф. Є. Ткач // Праці Одеського університету. – Одеса, 1962. – Т. 152. – Вип. 15. – С. 112–133.
12. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця ХV – поч. ХVІІ ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійського братства) / Худаш Михайло Лукич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.
13. Чепіра І. Особливості ділових пам’яток ХVІІ–ХVІІІ ст. Лівобережжя [Електронний ресурс] / І. Чепіра. – Режим доступу: <http://kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-doslidnij-centr-chasi-kozack/vipusk-14-i/pisemn-dzherela-ta-torografja-vivchennja/>. – Назва з екрана.
14. Чепіра І. П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових документів ХVІ – І-ї половини ХVІІ ст. / І. П. Чепіра // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 3–11.
15. Čevčenko I. Różne oblicza świata Piotra Mohyły / I. Čevčenko // Ukraina między Wschodem i Zachodem. Eseje i studia OBTA / pod red. J. Axera. – Warszawa, 1996. – S. 27–34.